

Cristinel MUNTEANU

Expresii și citate latinești celebre modificate în contexte românești și străine

Cr.M. – conf. univ. doctor în filologie și în filosofie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; predă la Universitatea „Danubius” din Galați discipline din sfera științelor limbajului și ale comunicării. A publicat ca autor: *Sinonimia frazeologică în limba română* (2007); *Lingvistica integrală coșeriană* (2012); *Frazeologie românească. Formare și funcționare* (2013); *Tradition and Innovation in Language and Linguistics* (2017), iar ca editor: Tobias Peucer, *Despre relațiile jurnalactice* (2008); B. P. Hasdeu, *Studii de știința limbii* (2013); E. Coșeriu, H. Geckeler, *Orientări în semantica structurală* (2016; trad. de Cr.M.) etc. Este, de asemenea, autorul a peste 150 de articole și comunicări. Domenii de interes: filosofia limbajului, teoria limbii, semantică, frazeologie, hermeneutică, lingvistica textului.

In memoriam Prof. Anatol Ciobanu
(1934-2016)

O. Începând cu anul 2005, cu prilejul unor manifestări științifice organizate fie la Iași, fie la Chișinău, am avut oportunitatea să-l întâlnesc, în mijlocul universitarilor basarabeni – care îi purtau un adânc respect –, pe profesorul Anatol Ciobanu. O dată, însoțindu-l la pas pe drumul către Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, am purtat cu distinsul lingvist o discuție despre diverse expresii latinești, dar mai cu seamă despre celebra afirmație a lui John Locke, *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* [‘Nimic nu este în intelect, care să nu fi fost mai întâi în simțuri’], pe care lingviști faimoși operaseră unele modificări motivate de preocupările lor: *Nihil est in syntaxi, quod non [prius] fuerit in stylo* (L. Spitzer), *Nihil est in lingua, quod non prius fuerit in oratione* (É. Benveniste) etc. În-drăgostit de limba latină, el însuși coautor al unui dicționar latin-român de expresii consacrate, Anatol Ciobanu cunoștea foarte bine și contextul teoretic al respectivelor modificări¹. Ca atare, îmi permit să dedic amintirii acestui însemnat profesor și lingvist basarabean ur-

mătorul material (datând chiar din acea vreme) alcătuit din comentarii scrise pe marginea câtorva formule latinești².

1. *Ab equis ad asinos* [‘Din cai în măgari’]. Sintagma, semnificând o transformare (din ceva bun în ceva mai rău), a fost înregistrată de Erasmus de Rotterdam în *Zicătorile* sale. Este prezentă, în forma latinească, doar la Ciobanu & Novac (2002, p. 9).

Formula este cunoscută la noi, în redare românească, în special din basmul *Povestea lui Harap-Alb* de Ion Creangă, mai exact, din vorbirea certărețului Gerilă: „Ia ascultați, măi, dar de când ați pus voi stăpânire pe mine, zise Gerilă? Apoi *nu mă faceți din cal măgar*, că vă veți găsi mantaua cu mine! Eu îs bun cât îs bun, dar și când m-a scoate cineva din răbdare, apoi nu-i trebuie nici țigan de laie împotriva mea”. De fapt, expresia poate fi întâlnită mult mai devreme în cultura noastră, în cronică de Ion Popescu (ca valoare stilistică, corespondentul lui Ion Neculce printre cronicarii munteni), în relatarea unui eveniment „rușinos”: „...iată și Ștainvil ghinărar vine, și necitindu încă dicretu, au rânduit pă Gheorghe beizadea să să chiiame ban al Craiovei, iar nu domn sau gubernator, *din cal l-au făcut măgari* și au rânduit și 4 consiliari din boiarii cei mai de jos, să fie lângă ban Gheorghe, iar cei ce avea nădejde să fie ei mai mari i-au lăsat îndeșărt, de s-au rușinat ca niște oameni proști, *că au cercat cămila să-și puie cercei la ureichi apoi și ureichile le-au tăiat*. Acest féli de bine ș-au dobândit cu mintea lor de la nemți”³. După cum se observă, pentru ideea de umilire, se face aluzie și la o fabulă având în centrul atenției cămila.

Imaginea concretă a metamorfozei calului în măgar (precum și procesul inversat, de revenire) se găsește într-un fragment de basm popular, *Frumoasa lumii*, cules de M. Eminescu: „El a ncălicat pe un cal și s-a pornit. Mergând cu calul cela a dat pe-un câmp de flori și s-a plecat *calul* să mănânce și *s-o făcut măgar*. El a strâns un mănuchi de flori și l-a pus în buzunariu. Mergând el călare pe măgar mai departe a dat de un iaz. Să pleacă *măgarul* să bea apă și *se face iar cal*”⁴. Întrucât flăcăul din poveste fusese înșelat și umilit de Frumoasa lumii, el se răzbună pe aceasta transformând-o, cu viclenie, într-o... măgăriță, pedepsind-o, deci, astfel. După o perioadă de umilință și căință binemeritate, flăcăul

o va readuce pe Frumoasa lumii la înfățișarea inițială, redându-i noblețea și căsătorindu-se cu ea. Expresia *a face din cal măgar*, cu largă distribuție în textul de mai sus, este un enunț aparținând discursului repetat doar dacă Eminescu „s-a jucat” cu ea (făcând aluzie la aceasta), caz în care se poate vorbi și de o permutare operată de scriitorul român: *a face din măgar cal*⁵.

Este posibil ca sintagma *ab equis ad asinos* să provină dintr-o poveste asemănătoare. Să ne reamintim că în antichitate metamorfozele erau curente în literatură: la Homer (în *Odiseea*), la Ovidius (*Metamorfozele*), la Apuleius (*Măgarul de aur*) etc.

2. *Ad maiorem Dei gloriam* [‘Spre mai marea glorie/slavă a lui Dumnezeu; a acționa dezinteresat, pentru o cauză nobilă’]. Este deviza ordinului iezuiților, cuprinsă în *Canones et decreta oecumenici concilii Tridentini*, emise de Conciliul de la Trento, 1545-1563 (cf. Marian 1973). Uneori se spune și *ad maiorem ecclesiae/papae gloriam* (cf. Ciobanu & Novac 2002). Sintagma se regăsește în literatura patristică și sub forma extinsă *ad maiorem Dei gloriam vincit pietas* [‘spre mai marea glorie a lui Dumnezeu evlavie a învins’] la Gregorius Magnus sau în cea scolastică: *ad maiorem Dei reverentiam* [‘spre o mai mare cinstire a lui Dumnezeu’], la Toma d’Aquino (cf. Munteanu E.&L. 1996).

Desigur că există și atacuri (mai mult sau mai puțin ludice) îndreptate împotriva formulei canonice. Bunăoară, Voltaire (filosof, dar și scriitor) contestă, plin de ironie, printr-o povestioară (din al său *Dictionnaire philosophique*), deviza ordinului iezuiților, *ad maiorem Dei gloriam*. Diatriba vine din gura unui derviș-șef, Ben-al-Betif, care pretinde că Dumnezeu nu are nevoie de glorie, căci nu este conceput după chipul și asemănarea oamenilor, singurii doritori de slavă.

O interesantă modificare prin substituție, motivată contextual, a expresiei analizate o descoperim la Eminescu, în două dintre textele sale publicistice. În primul (datând de prin 1879), prezentând „unitatea de vederi în cabinetul actual” prin extrase din jurnalele vremii, poetul comentează: „Din aceste producțiuni cititorul nostru va învăța multe lucruri frumoase și instructive; va învăța cum, pentru a-ți face pe cineva prieten, trebuie să-l tratezi cu eleganța băței și a reteveului și cum

Mărgăriteștii, Pătărlăgenii, Dimancii, ieri încă numiți ignorați, inepti, neonești, devin de a doua zi niște dulci prieteni cari te susțin și pe cari-i susții, totul, se-nțelege, *in majorem Romaniae gloriam*⁶.

Într-un alt articol (din 1880), Eminescu întrebuițează aceeași expresie modificată, atacând guvernul liberal după cum urmează: „Totdeauna înaintea unui vot economicos sau a unor discuții economice guvernul se împlânzește, iar ziarele lui foiesc de făgăduințe. Acum, când crapă lemnile și pietrele de ger, «Românul» încălzește sufletele tremurătorilor contribuabili arătând ce admirabilă situațiune (mincinoasă) financiară e aceea a guvernului roșu și ce multe proiecte minunate pentru a ferici nația va vota marele partid național-liberale *in majorem Romaniae gloriam*”⁷.

De altfel, tot Eminescu, într-o scrisoare (din 1877) redactată în germană și adresată lui Maiorescu schimbă această deviză în folosul Junimii: „*Ad majorem Junimea gloriam*” (apud Dumistrăcel 2006, p. 234).

3. Amore, more, ore, re iuguntur/probantur amicitiae [‘Prin iubire, prin comportament, prin vorbire, prin împrejurări se leagă/se pun la încercare prietenii’]. Formula își are originea în Evul Mediu. După opinia lui Ștefan Cucu (2002, p. 275), ea face parte din categoria acelor expresii cu caracter ludic (frecvente în acele timpuri), adică jocuri de cuvinte bazate pe rimă, cum ar fi: *Theoria sine praxe, quasi rota sine axe* [‘Teoria fără practică e ca roata fără osie’] sau *Nomen est omen* [‘Numele este prevestire’] sau *Ad augusta, per angusta* [‘La lucruri mărețe se ajunge pe căi înguste’] sau *Nomina stultorum, ubique locorum* [‘Numele proștilor, în toate locurile’] etc. Există, ca variantă, și sintagma *Amicus cognoscitur amore, more, ore, re* [‘Prietenul se cunoaște după dragoste, moravuri, vorbe și treburi’] (cf. Ciobanu & Novac 2002, p. 19).

Partea de început a enunțului este întrebuițată într-un celebru poem într-un vers, scris în latină în secolul al XVII-lea de către iezuitul Athanasius Kircher, citat de Nicolae Manolescu: „*Tibi vero gratias agam quo clamore? Amore more ore re*» («Cum să-ți strig gratitudinea mea? – întrebă poetul pe Dumnezeu, care îi răspunde: Prin dragostea ta, prin felul tău de a fi, prin rugăciunile și prin actele tale»)»⁸. După cum se observă, poetul iezuit a îmbogățit seria de cuvinte, ce se obțin unul din

altul prin căderea sunetului inițial (afereză), cu termenul *clamore*, supunând, așadar, expresia unui dublu proces de modificare: suprimare și adăugare.

Eseistul Luca Pițu utilizează și el (bineînțeles, de dragul unui colaj postmodernist) un fragment din formula discutată aici: „Am petrecut, firescamente, într-o *amore, more, ore, re*”⁹.

4. *In vino veritas* [‘În vin e adevărul’]. Aceste cuvinte foarte cunoscute sunt puse pe seama poetului grec Alceu (Alkaios), care a trăit în secolul al VI-lea î.Hr., doar că, inițial, ele erau într-o formă oarecum diferită: „Vinul este o oglindă pentru oameni” (*Oinos anthropoisi dioptron*). În *Banchetul* (*Symposion*, 217 e) Platon așază în gura lui Alcibiade, care-l laudă pe Socrate, maxima grecească, devenită populară, *En oino aletheia* [‘În vin adevărul’], ce corespunde latinescului *In vino veritas*, pe care îl descoperim în *Istoria naturală* (*Naturalis historia*, XIV, 28) a lui Pliniu cel Bătrân (vezi Cucu 2002, p. 214-215). Desigur că Alceu observase, ca unul ce se deda plăcerilor vieții (era din Lesbos, fusese îndrăgostit de Safo, care-l respinsese), că omul, la băutură, devine vorbăreț¹⁰. Totodată, pe vremea lui, celor bănuiți de fapte infamante li se „serveau” vinuri tari în cantități mari, spre a-i îmbăta și a obține de la ei adevărul (cf. Berg 2003, p. 169).

Eminescu acordă expresiei latinești o altă semnificație și o altă origine: „Ea a luat naștere în Polonia sub influența latinității medii și nu înseamnă deloc că «la vin spune omul adevărul». [...] Proverbul are cu tot alt înțeles. La germani, la slavi, la românii din suta a șaptesprezecea asemenea existau între amici dueluri de beție, lupte frățești de încercare în băutură din cari să se vază care pe care-l va culca mai întâi la pământ. Deci *in vino veritas* [s.n.] însemnează «nu-ți amăgi pe amic la băutură; pe când el bea în realitate tu nu turna vinul pe mâneacă, pe gulerul cămășii sau pe după spate, pentru ca el să bea mai mult decât tine și să-l biruiești prin înșelăciune. – Adevăr la vin!»¹¹. Ipoteza lui Eminescu nu pare prea convingătoare, dar trebuie văzut și ce anume i-a prilejuit discutarea maximei. Eminescu dorea, de fapt, să arate astfel că articolul publicației maghiare „Pester Lloyd”, declanșat de declarațiile naționaliste ale unui anume Grădișteanu, din timpul unui toast, este

nefondat atunci când aplică sintagma latinească în cazul discursului respectivului senator român, întrucât acesta-și bătuse joc (în 1867) tocmai de ideile pe care le-a susținut „la chef”. Totuși, tocmai credința că are dreptate în privința sensului corect atribuit maximei, îl face pe Eminescu să o modifice apoi printr-o adăugare ce-i schimbă, într-adevăr, înțelesul: „Din contră, nu există stare mai amăgitoare în privirea caracterului decât cea de beție. Cel sincer devine mincinos, cel fricos se laudă cu curajul, cel vesel devine plângător, cel tăcut vorbește. Deci: *in vino non est veritas* [s.a.]”¹².

O completare târzie, face ca expresia să capete forma *In vino veritas, in aqua sanitas* [‘În vin e adevărul, în apă – sănătatea’] (cf. Ciobanu & Novac 2002, p. 85).

5. *Magister dixit* [‘A spus-o magistrul’]. Se apreciază că aceste cuvinte erau folosite de discipolii lui Pitagora (în grecește *autos epha*; și cu varianta latină *ipse dixit*) ca argument ultim, incontestabil într-o dispută. Mai târziu, scolasticii procedau la fel, utilizând expresia atunci când citau părerile maestrului lor, Aristotel (vezi și *infra*)¹³. O formulă înrudită este *iurare in verba magistri* [‘a jura pe vorbele profesorului’] (Horatius, *Epistulae*, 1, 1, 14 – unde poetul lua peste picior discipolii care se încredeau orbește în filosofia dascălului lor), întrebuițată în același sens și avându-și originea în obiceiul gladiatorilor de a depune, la început, un jurământ în fața profesorului sau a antrenorului lor. Astăzi, *Magister dixit* se spune și în mod ironic când cineva nu admite sub nicio formă să-i fie combătute opiniile.

După opinia unui erudit de talia lui J.L. Borges, sintagma nu se utiliza inițial în această accepție. El susține că Pitagora nu a lăsat niciun text scris, întrucât dorea ca gândirea sa, după moarte, să continue să trăiască în mintea discipolilor săi. De aici ar veni și maxima *Magister dixit*, care, din păcate, mai mereu s-ar folosi greșit: „*Magister dixit* nu vrea să însemne că «maestrul a spus și cu asta discuția se încheie». Dimpotrivă, înseamnă exact contrariul: un pitagorian proclama o teorie, care, poate, nu ar fi în tradiția pitagoriană, cum ar fi, de exemplu, teoria timpului ciclic. Iar când se afirma că aceasta nu ar corespunde tradiției, spuneau *Magister dixit* și aceasta le permitea să inoveze. El considera

că, în fond, cărțile te înlănțuie sau, pentru a spune cu vorbele «scripturii», litera ucide, dar spiritul însuflețește”¹⁴.

Dar iată ce afirmă și Coșeriu despre Averroes: „Se spune de[spre] Averroes că el credea atâta în Aristotel că, dacă Aristotel ar fi spus că cineva care șade e în picioare, sau cineva care e în picioare e așezat pe scaun, Averroes ar fi jurat că așa este. Și el e cel care spunea «*Magister dixit*», în realitate «*Aristo cala*», adică «*Aristotel a spus*»”¹⁵.

După caz, expresia suferă modificări. În publicistica lui Eminescu descoperim următorul exemplu: „Nu noi o zicem aceasta: **Papa dixit**. Singurul care, după «Românul», a rămas fidel drapelului de la 1848, **d. Dimitrie Brătianu o zice**”¹⁶. Ce-i drept, substituirile se produc frecvent în presă (din care ne interesează, cu precădere, genul eseistic). Filologul Andrei Cornea (în „Dilema”, 11-17 aprilie, 2003) îl înlocuiește pe *magister* cu Stalin: „**Stalin dixit**”. De obicei, în locul profesorului este așezat un nume cu autoritate. Discutând despre cimilituri [ci-mi-li] și despre modul în care o gramatică neroadă (a lui Măcărescu) a depreciat sensurile lumii, Vasile Lovinescu inserează într-un citat din Creangă formula preschimbată: „«Mi-ți-i, ni-vi-li, me-te-îl-o, ne-ve-i-le; me-te-îl-o, ne-ve-i-le, mi-ți-i, ni-vi-li. Ce ar fi aceia, ducă-se pe pustii! (**Creangă dixit**, n.n. [V.L.]). Unii dondăneau ca nebunii până-i apuca ameteala»”¹⁷.

Se poate și altcumva; în locul unei personalități apare un ... partid: „În același fel teroarea comunistă decenii ne-a dresat să zicem și noi «**Partidul dixit!**»”¹⁸.

Bibliografie selectivă

1. Berg 2003 = I. Berg, *Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre*, Editura Vestala, București, 2003.
2. Ciobanu & Novac 2002 = Anatol Ciobanu, Lidia Novac, *Mic dicționar latin – român de expresii consacrate*, Chișinău, Museum, 2002.
3. Cucu 2002 = Ștefan Cucu, **Cogito, ergo sum**. *Dicționar de cugetări latinești și grecești comentate*, Constanța, Ex Ponto, 2002.
4. Dumistrăcel 2006 = Stelian Dumistrăcel, *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comuniunii fatice prin mass-media*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2006.
5. Marian 1973 = Barbu Marian, *Dicționar de citate și locuțiuni străine*, București, Editura Enciclopedică Română, 1973.

6. Munteanu E.&L. 1996 = Eugen Munteanu, Lucia-Gabriela Munteanu, *Aeterna latinitas. Mică enciclopedie a gândirii europene în expresie latină*, Iași, Polirom, 1996.

Note

¹ Pentru o tratare *in extenso* a acelor transformări, vezi Cristinel Munteanu, *Modificarea discursului repetat latinesc în registrul grav al științei și al filozofiei*, în Nicolae Saramandu et alii (editori), Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” București, *Lucrările primului simpozion internațional de lingvistică (București, 13-14 noiembrie, 2007)*, București, Editura Universității din București, 2008, p. 207-217.

² Vezi și articolul profesorului Stelian Dumitrăcel (dedicat sărbătoririi lui Anotol Ciobanu la 70 de ani), *Dicton și slogan*, în „Limba Română” (Chișinău), anul XIV, nr. 12, 2004, p. 46-53.

³ Vezi *Cronicari munteni* (ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu), vol. I (*Stolnicul Constantin Cantacuzino, Anonimul cantacuzinesc, Radu Popescu*), București, Editura pentru Literatură, 1961, p. 520.

⁴ Mihai Eminescu, *Opere*, vol. VI, București, Editura Academiei Române, p. 347.

⁵ În ceea ce privește disponibilitatea lui Mihai Eminescu pentru întrebuințarea formulelor paremiologice, vezi Ioan Milică, *Proverbialul Eminescu*, în „Cronica veche”, anul VII, nr. 4, 2017, p. 5.

⁶ M. Eminescu, *Opere*, vol. X, București, Editura Academiei Române, 1989, p. 325.

⁷ *Idem*, p. 347.

⁸ Nicolae Manolescu, *Despre poezie*, Brașov, Aula, 2002, p. 43.

⁹ Luca Pițu, *Ultima noapte de dragoste și întâia noapte de filozofie*, București, Nemira, 1999, p. 101.

¹⁰ Semnificativ este că, la intrarea într-un institut de cercetări atomice din America, o placardă atenționa: „Alcoolul conservă orice, cu excepția unui secret!”. O altă expresie latinească privind sinceritatea este *Ex boca parvulorum veritas* [‘Din gura copiilor iese adevărul’] (cf. Marian 1973, p. 61).

¹¹ M. Eminescu, *Opere*, vol. XIII, București, Editura Academiei Române, 1985, p. 218.

¹² *Ibidem*.

¹³ O formă modernă, citată uneori, este sintagma englezească *His master’s voice* [‘Vocea stăpânului’] (cf. Berg 2003, p. 173 și 151).

¹⁴ Jorge Luis Borges, *Cărțile și noaptea*, Iași, Junimea, 1988, p. 123.

¹⁵ În vol. *In memoriam Eugeniu Coșeriu*, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 122.

¹⁶ M. Eminescu, *Opere*, vol. XIII, p. 286.

¹⁷ Vasile Lovinescu, *Mitul sfâșiat*, Iași, Editura Institutul European, 1999, p. 218.

¹⁸ În „Făclia”, 6 noiembrie, 1991, p. 3 (*apud* Ciobanu & Novac 2002, p. 98).